

Türklerin Bilge Atası Tonyukuk

Erhan Aydın,

İstanbul, Kronik Kitap, 2019, 218 Sayfa, ISBN: 978-605-7635-29-7

Sıla GÜNEY*

Eski Türk dili alanındaki önemli çalışmaları ile bilinen Erhan Aydın, Kronik Kitap'ın Asya Tarihi dizisinde yer alan Taşa Kazınan Tarih: Türklerin İlk Yazılı Belgeleri ve Sibiry'a'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları adlı eserlerinden sonra bu diziye bir çalışmasını daha ekledi: Türklerin Bilge Atası Tonyukuk. Erhan Aydın, bu çalışmasında da Orta Asya tarihini ana kaynaklardan yararlanarak yorumlamış, dil ve tarih araştırmalarının bir bütün olduğunu göstererek Türkoloji'ye hizmet edecek bir eser meydana getirmiştir.

Muharrem Ergin, Köktürk yazıtlarını “bir kavmi bir millet yapabilecek eser” olarak nitelendirmiştir. Türkçenin ve Türk tarihinin temel yapı taşı olan bu yazıtlardaki ifadeleri doğru anlamlandırmak ve analiz etmek bu bağlamda oldukça önemlidir. Erhan Aydın, Tonyukuk ile ilgili bu çalışmasını oluştururken Köktürk yazıtlarından olan Tonyukuk yazıtını merkeze almış ve diğer yazıtlardaki hususları da göz önünde bulundurarak değerlendirmelerini yapmıştır. Ayrıca Çin kaynaklarındaki olaylar ile yazıtta geçen olaylar karşılaştırılmıştır. Erhan Aydın'ın, çalışmasına *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk* adını vermiş olması, Tonyukuk'un Köktürk Devleti'ndeki rolüyle ilgilidir. Yazıtını bizzat diktiren Tonyukuk, aynı zamanda yazıtın yazarıdır ve burada devlet içerisindeki etkinliğini vurgulayan üslupta çekinmeden konuşmuş olması dikkati çeker.

---

* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Tarih Bölümü Lisans Öğrencisi, İstanbul, silaguneyy@gmail.com

Eser; Ön Söz ve Giriş bölümleri dışında Tonyukuk ve Yazıtı ile İlgili Yapılan Çalışmalar, Tonyukuk Kim? Tonyukuk'un Adı, Tonyukuk'un Unvan ve Görevleri, Tonyukuk'un Yazıtı, Tonyukuk Yazıtında Neler Anlatılmıştır? Tonyukuk Yazıtındaki Sözcüklerin Konu Tasnifi, Sözcük Dizini, Kaynaklar, Tonyukuk Yazıtının Türk Runik Harfli Metni, Yeni Türk Harflerine Aktarımı ve Günümüz Türkçesine Çevirisi, Tonyukuk Yazıtının Türk Runik Harfli Metni, Çizim ve Fotoğraflar ve İndeks bölümünden oluşmaktadır.

Tonyukuk ve Yazıtı ile İlgili Yapılan Çalışmalar bölümünde 1898'den günümüze değin doğrudan bu yazıt ile ilgili yapılan çalışmalardan önemli görülenler sene esas alınarak sıralanmıştır. Tonyukuk Kim? bölümünde yazıtta yer alan ilgili satırlardan hareketle elde edebilecek sonuçlar okuyucuya sunulmuştur:

“Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Köktürk halkı Çin'e tâbi idi.” Erhan Aydın, ilgili satırların öncelikle yeni Türk harflerine aktarımına, sonrasında günümüz Türkçesi çevirisine yer vermiştir. Dipnotlarda çeviri ile ilgili değinilmesi gereken hususlar belirtilmiş ve çeviride tercih edilen kullanımlar üzerine açıklamalar yapılmıştır.

Çalışmada, Tonyukuk'un yazıtındaki cümlelerinden hareketle onun Köktürk Devleti içerisindeki konumu ve itibarı hakkında yorumlarda bulunulmuştur: *“Şad, Tonyukuk'tan kağan seçme işini gerçekleştirmesini diler ve Tonyukuk da kağan seçme işine koyulur. Anlatılan bu olaydan, Tonyukuk'un Köktürklerin aksakalı olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.”* Erhan Aydın, Tonyukuk'un yazıtındaki cümlelerden hareketle çıkarımlar yapmasının yanı sıra onun özellikle hiç değinmediği konular üzerinde de durarak bunları birer soru/sorun olarak okuyucuya sunmaktadır:

“Bir başka ilginç durum ise Tonyukuk'un, kendi zamanından önceki kağanlardan söz etmeyişidir. Örneğin, Köktürklerin efsanevi kağanları Bumın ve İstemi'nin adlarını anmaması hayli ilginç ve tuhaftır. Hâlbuki Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin için yazdırdığı ve diktirdiği yazıtta Köktürklerin ilk dönem kağanlarından bahsetmiş, onların adlarını anmak suretiyle bir nevi vefa borcunu ödemiştir. Aynı durum Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan tarafından yazdırılan ve diktirilen Bilge Kağan yazıtı için de geçerlidir. Öyleyse Tonyukuk neden doğrudan kendi dönemindeki olayları anlatarak sözlerine başlamış olabilir?”

“Tonyukuk'un kafasındaki düşünceleri anlamaya çalışmak adına, daha geniş kapsamlı bir soru sormamız gerekir: Mademki Tonyukuk, Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgiler ışığında, Bilge Kağan döneminde askeri işlerden sorumlu baş müşavirse neden üstelik de damadı olduğunu bildiğimiz Bilge Kağan'ın kağanlık yıllarında yapılan seferler ile ilgili tek kelime etme ihtiyacı hissetmemiştir?”

Ayrıca eserde anılan dönemin dil özellikleri hakkında da yorumlar yapılmakta ve Türkçenin edebî bir dil olarak kullanımıyla ilgili hususlara da değinilmektedir: *“Cümleden anladığımız kadarıyla 'orada burada', 'yazıda yabanda' biçiminde günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz 'ıda taşda' ikilemesi ile yazıtta edebîlik katılmak istenmiş olmalıdır.”*

Erhan Aydın, çalışmasında sadece yazıtlardan yola çıkarak Tonyukuk'un kimliği ve karakteri üzerine bilgi edinebilmenin mümkün olmadığını, bu konuda Çin kaynaklarına da ihtiyacımızın olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle yazar, zaman zaman Tonyukuk'la ilgili Çin kaynaklarında yer alan bilgilere de yer vermiştir:

“Tang Hanedanlığı dönemi Çinli tarihçilerin anlattığına göre, Köl Tegin, Kapgan Kağan’ın oğlu İnel Kağan’ın tahtı ele geçirme girişimleri sırasında, İnel Kağan ve ona bağlı olanların, neredeyse tamamını yok etmiş, bir tek Tonyukuk’a dokunmamıştı. Çünkü Tonyukuk, ağabeyi Bilge Kağan’ın kayınpederiydi.”

“Çin kaynaklarında Tonyukuk ile ilgili bir diğer önemli bilgi ise Bilge Kağan’ın kentler ve tapınaklar kurmak istediği, Tonyukuk’un, Tang Hanedanı ordularından askerî anlamda güçlü kılan şeyin konargöçer yaşam tarzları olduğuna işaret ederek onu bu fikrinden caydırdığıdır.”

Tonyukuk’un Adı *adlı* bölümde Tonyukuk adının okunuşu, ifade ettiği anlam ve bu adın bir sözcükten mi yoksa iki sözcükten mi oluştuğu konuları bir sorun olarak ele alınmıştır. Bölümde A. Ulvi Elöve, René Giraud, Marcel Erdal, Sergey G. Klyaştorıny ve J. Paul Roux gibi isimlerin konuyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir.

Tonyukuk’un Unvan ve Görevleri bölümünde Erhan Aydın, *Tonyukuk’un* kendi yazıtında ve Bilge Kağan’ın yazıtında geçen Bilge Tonyukuk, Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ve Tonyukuk Boyla Baga Tarkan unvanlarını kullanması üzerinden şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Tonyukuk’un kendini ifade etmede kullandığı bilge sözcüğünü seçmesinin özel bir nedeni olduğunu söylemek gerekir. Kullandığı boyla, бага ve tarkan sözcüklerinin askerî unvanlar olduğunu, bilge unvanının esasen bilgili, akil kimse anlamından hareket ettiğimizde, askerî unvanlarının yanında, bunu da kasıtlı ve ısrarla kullandığını ifade etmek durumundayız. Yani askerî bakımdan birkaç unvana sahip Tonyukuk’un, bilge unvanını kullanmak suretiyle yalnızca askerî bakımdan değil, devlet yönetimi ve idari bakımdan da akıllı bir kimse olduğunu ifade etmek gibi bir amaç içerisinde olması gerekir.”

Erhan Aydın, bu bölümde Tonyukuk’un yaptığı görevleri belirleyen her bir sözcüğü ayrı başlıklar altında ele almış ve sonuç olarak yabgu ve şad unvanlarına sahip olmayan Tonyukuk’un devlet yönetimindeki görevinin kağanın müşaviri veya sözcüsü olabileceği kanısına varmıştır.

Çalışmada Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarındaki ifadelerle Tonyukuk yazıtındaki ifadeler karşılaştırılmış ve önemli çıkarımlarda bulunulmuştur. Aydın’ın özellikle vurguladığı kısımlardan biri, 716 yılında Bilge Kağan’ın tahta çıkmasıyla beraber Tonyukuk’un devlet yönetimi üzerindeki hakimiyetini yitirmesi hususudur:

“Çünkü Tonyukuk, Kapgan Kağan’ın ölümüyle boşalan kağanlık tahtına Kapgan Kağan’ın oğlu İnel Kağan’ın geçme teşebbüsü esnasında, kağanlığın asıl sahibinin İteriş Kağan’ın büyük oğlu Bilge Kağan’ı desteklemek yerine hakkı olmadığı hâlde Kapgan’ın oğlu İnel Kağan’ı desteklemiş ve bu durum Bilge Kağan’ı ve özellikle kardeşi Köl Tegin’i öfkelenmişti.”

Erhan Aydın, Tonyukuk’un kendi otağını Köl Tegin ve Bilge Kağan’ın yazıtlarının bulunduğu Koşo-Çaydam Gölü’nden yaklaşık 420 km daha doğuya taşımalarının sebebini de bu durumla ilişkilendirir.

Yazıtını, kendi cümlelerinden hareketle Bilge Kağan’ın tahtta olduğu yıllarda tamamladığını anlayabileceğimizi belirten Aydın, bu konuda bazı Türkologların yaptığı tarihlendirme önerilerine de

çalışmasında yer vermiştir. Osman Fikri Sertkaya'nın Tonyukuk yazıtının, Köl Tegin yazıtından sonra yani 732-734 yılları arasında yazılmış ve dikilmiş olabileceği fikrine Erhan Aydın da katılmaktadır:

“Gerçekten de bu tarih aralığı, sıklıkla karşılaştığımız 720 yılı iddiasından çok sonra olsa da Tonyukuk'un Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin'e karşı sürekli iğneleyici cevapları için daha anlamlı ve açıklayıcı olmaktadır. Bu sayede Tonyukuk'un, Köl Tegin yazıtındaki cümleleri gördükten sonra kendi yazıtını ona göre şekillendirdiği, hatta Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında kendi adının bir kez anılmasına karşı, kendisi de Bilge Kağan'ın adını, İlderis ve Kapgan Kağan'ın adlarından daha az, yalnızca üç kez anmak suretiyle bir nevi karşılık vermiş olabileceği de düşünülebilir.”

Tonyukuk Yazıtı adlı bölümde Tonyukuk'un, yazıtında kendisini çok övmesi ve her zaman kendini ön planda tutması hususunun da devlet yönetiminden el çektirilmesi ile bağlantılı olabileceği vurgulanmıştır. Bu bölümde yapılan değerlendirmeler şu şekildedir:

“Yazıtın tümünde de göreceğimiz gibi Tonyukuk, her işte, her olayda ve mücadelede kendini ön plana çıkarır ve devletin kuruluşu ve gelişmesindeki katkısının göz ardı edilmemesini ister gibi bir hava ile anlatır. Özellikle eski anavatanları olan Ötüken'e geri dönmelerindeki en büyük başarının kendisine ait olduğunu açıkça ifade etmekten geri durmaz.”

Tonyukuk Yazıtında Neler Anlatılmıştır? adlı bölümde iki taş üzerinde bulunan 62 satırlık yazıtın içeriği ayrıntılı olarak okuyucuya sunulmuştur. Bu bölümde yazıtta yer alan bazı sözcüklerde Türk runik alfabesinden kaynaklı farklı okumaların olduğu hususuna da değinildiği görülmektedir.

Erhan Aydın, çalışmasının bu bölümünde de Tonyukuk'un kendi ifadelerinden hareketle Türk dilinin o dönemki edebî gücüne dikkat çekmektedir:

“Tonyukuk'un Türkçeyi çok güzel kullandığını da belirtmeden geçmemek gerekir. Kullandığı kalıp ifadeler, mecazlı kullanımlar, yazıtın edebî değeri için oldukça önemlidir. Usın buntutu yurtda kalur erti 'Akullarını başlarından alıp ortalık yerde yatar hâle geldiler.' 1. taşın doğu yüzünün ikinci satırında yer alan bu cümle, sekizinci yüzyıl Türkçesinin hayli işlenmiş bir edebî dil olduğunu göstermeye iyi bir kanıt olmaktadır.”

Erhan Aydın, Tonyukuk ile ilgili değerlendirmeler yaparken yararlandığı birincil kaynak olan Tonyukuk yazıtını diğer yazıtlardan ayıran özelliğini de vurgulamıştır:

“Tonyukuk yazıtının en önemli özelliklerinden biri, Köktürk döneminin diğer yazıtlarından, örneğin Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarına göre tarihî olaylara daha çok yer verilmiş olmasıdır. Tonyukuk'un anlattığına göre, İç Asya bozkırlarının güçlü yönetimi Tang Hanedanlığı, Köktürklerin büyümeden başının ezilebilmesi amacıyla bu kez de Kırgızlar ve Türgeşlerle ittifak yapar.”

Aynı bölümde Tonyukuk yazıtında yer alan ifadelerden yola çıkarak Köktürk ordusunun hareket ve komuta sistemi hakkında da ulaşılabilecek bilgilere de dikkat çekilmektedir:

“Cümlelerden anlaşıldığı kadarıyla, ilk önce Ak Termel Irmağı'nı geçerek zaman kazanılır. Pek zorlu bir sefer olduğunu açıkça gördüğümüz bu cümlelerde askerlerin sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için kimi zaman at üstünde kimi zaman da atları yedeğe alarak yaya olarak ilerledikleri anlaşılmakta, turmanabilmek içinse ağaçlara tutunma yolunun seçildiği açıkça görülmektedir.”

Tonyukuk yazıtının değerini ortaya koyan özelliklerden biri de başka hiçbir metinde geçmeyen tarihî olaya kuzey yüzü 6. ve 7. satırlarda yer verilmesidir: “(6) O sözü işitip kağanım, ‘ben karargâha gideyim’ dedi. (7) ‘hatun ölmüş idi, onun cenaze törenini yaptırayım’ dedi.” Erhan Aydın'ın bu satırların kıymetinden şu sözlerle bahsetmiştir:

“Batı seferi başladıktan kısa bir süre sonra Altay Dağları'na ulaştıklarında, Kapgan Kağan'a hatununun ölüm haberi iletilir. Bu tarihî olay Tonyukuk yazıtının dışında herhangi bir metinde geçmemekle birlikte, bu sayede kağanın katununa verdiği değer de gözler önüne serilmektedir. Türklerde kadının değerini ifade eden en güzel ve özel cümlelerden biri ile karşı karşıya kaldığımızı söylemek durumundayız.”

Erhan Aydın, yazıttaki ifadelerinden hareketle Tonyukuk'un çok etkili bir istihbarat sistemine sahip olduğu hususuna da değinmektedir. Öyle ki bu istihbarat sistemi sayesinde Tonyukuk, Kapgan Kağan'ın kendisi hakkında ilettiği gizli haberlere dahi ulaşabilecek durumdadır:

“Bu gizli talimata göre Kapgan Kağan, Tonyukuk için ‘Bilge Tonyukuk kötüdür, aksi bir adamdır. Eğer orduyu harekete geçireyim derse onu dinlemeyin. Olduğunuz yerde kalın ve beni bekleyin.’ demiştir. Her ne kadar bilginin gizli olduğu belirtilmiş olsa da Tonyukuk'un istihbarat bakımından epeyce ileri bir düzeyde olduğunu söylememiz gerekir. Tabii, Kapgan Kağan'ın bu talimatının Tonyukuk'u öfkeliendirdiğini anlamaktayız.”

Tonyukuk'un Türk kökenli boylarla olan mücadelesi de yazıtta aktarılan tarihî olayların başında gelmektedir. Erhan Aydın'a göre bu mücadele bozkırda egemenlik kurma isteğinin neticesi olarak normal karşılanması gereken bir durumdur. Erhan Aydın, çalışmasında Tonyukuk'un bu mücadeleler sonucu elde ettiği başarıda inancın önemine işaret ettiği satırları da aktarmış ve şu değerlendirmeleri yapmıştır:

“Tonyukuk'un bu başarısında kutsal Umay ile yer suw ‘yer ve su’ ruhlarının da büyük bir katkısının olduğunu ifade etmesi, başarı elde etmedeki inanç boyutuna teması ve bunu bize iletmeye çalışması da ayrıca dikkate değerdir.”

Tonyukuk'un yazıtında Çinliler, Kıtanlar ve Oğuzlarla yaptığı savaşlara yer vermesi; İleriş Kağan ile beraber Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'a da hem müşavir hem de savaşçı olarak hizmet ettiğini anımsatması, Erhan Aydın'a göre kendisinin *Köktürkler için vazgeçilmez bir devlet adamı* olduğu mesajını vermek içindir. Bu fikri destekleyen, yazıtın doğu yüzünün 4. satırının son bölümü ile 5. ve 6. satırlardır: (4) İleriş Kağan başarmasaydı (5) (onu) takip ederek ben, kendim başarmasaydım, ülke de halk da yok olacaktı. Başardığı için (onu) takip ederek kendim başardığım için (6) ülke de ülke oldu, halk da halk oldu.”

Erhan Aydın'a göre, Tonyukuk'un yazıtında buna benzer ifadelerle sürekli olarak kendini ön plana çıkarması ve Köl Tegin yazıtında devletin kuruluşu ile ilgili bölümlerde Bilge Kağan'ın Tonyukuk'tan söz etmemesi gibi hususlar, Tonyukuk ile Bilge Kağan arasında ciddi anlaşmazlıklar olduğunun göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Köktürk tarihinde önemli bir stratejist, bilge bir kişilik ve kahraman bir savaşçı olarak tanımlanan Tonyukuk hakkında yeterince çalışma mevcut değildir. İslam öncesi Türk tarihi için kaynakların yetersiz olması, eski Türk yazıtları ile Çin kaynaklarının önemini arttırmaktadır. Tonyukuk hakkında yapılacak olan çalışmalarda Tonyukuk yazıtı ile Çin kaynaklarının karşılaştırılması taşların yerine oturmasını sağlayacaktır. Bu karşılaştırmalarda öne çıkarılması gereken soru-sorunlar dil ve tarih araştırmacıları tarafından belirlenmeli ve doğru değerlendirmeler yapılmalıdır. Türklerin Bilge Atası Tonyukuk adlı eser, bu noktada yol gösterici olarak nitelendirilebilir.